

*Eliza Grzelak**

Komunikologia – nauka otwarta Zagrożenia i możliwości poznawcze

1. Komunikologia – stopień unaukowienia

Wielu badaczy zadaje sobie pytanie, czy współczesna komunikologia jest zbiorem teorii, stanowiącym podstawy nowej nauki, czy jest już młodą, dynamicznie rozwijającą się nauką, która wywodzi się z pragmatycznie pojmowanej i analizowanej komunikacji interpersonalnej. Uznając słuszność tezy, że jest to nauka, należy uwzględnić fakt, że została ona zbudowana na fundamencie wielu dyscyplin¹: filozofii, językoznawstwa, nauk o kulturze i religii, psychologii, nauk socjologicznych, nauk o polityce i administracji, nauk teologicznych, a nawet matematyki i nauk biologicznych oraz wielu dyscyplin należących do dziedziny sztuki. Naukowe teorie komunikologiczne sformułowano na podstawie multidyscyplinarnych badań empirycznych na temat relacji interpersonalnych oraz technik i strategii komunikowania². Komunikologia, czyli nauka o komunikacji, zgodnie

87

* <https://orcid.org/0000-0001-9478-5897>, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

¹ Terminy „dyscyplina naukowa” oraz „dziedzina naukowa” używane są w tekście zgodnie z dwustopniową klasyfikacją wprowadzoną rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 20 września 2018 roku w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz. U. 2018, poz. 1818. Listy dyscyplin naukowych znajdują się na stronach internetowych Centralnej Komisji do Spraw Stopni i Tytułów oraz Komitetu Badań Naukowych. Zob. też Kozłowski (1996).

² Dowodem rozważań multidyscyplinarnych są tomy konferencyjne, np. *Język w komunikacji* (2001), *Język w Internecie. Antologia* (2016). Podobne wydawnictwa multidyscyplinarne ukazują w zagranicznych ośrodkach naukowych, np. *Актуальні проблеми...* (2018), *Jews in Eastern Europe...* (2016). Coraz częściej charakter multidyscyplinarny mają czasopisma poświęcone m.in. problematyce komunikologicznej, zob. „Porównania”, które z założenia publikuje oryginalne prace oraz przekłady, zawierające rezultaty badań

z teorią nauki Michela Foucaulta (Bytniewski 2013: 304–308) przekroczyła pierwszy z czterech progów unaukowienia, została zaakceptowana i znajduje się obecnie w fazie drugiej – epistemologizacji, czyli w procesie namnażania prawdy. Jednak, ze względu na swoją rozległość metodologiczną oraz przedmiotową, wymaga ciągle jeszcze jednoznacznego zdefiniowania pojęć. Jest to w przypadku badań komunikologicznych trudny do przyjęcia warunek, gdyż badania te cechuje szeroki zakres tematyczny, przekraczający granice dyscyplin i dziedzin naukowych oraz złożoność problemów badawczych, których rozwiązania obejmują doświadczenie multidyscyplinarne, a to w konsekwencji wymusza ogląd naukowy, uwzględniający wielość perspektyw poznawczych. Komunikologia w opinii Brunona Olliviera i innych badaczy była i jest przedmiotem zainteresowań dziedziny obejmującej nauki społeczne (Ollivier 2010), jednak według innych naukowców zwrócenie uwagi na jej kontekst kulturowy oraz przeniesienie punktu ciężkości analiz komunikologicznych na poziom literaturoznawczy i językoznawczy, uwzględniający przede wszystkim perspektywę semiotyczną, zwiększone zainteresowanie jej etycznością obok skuteczności, sytuuje ją wśród nauk humanistycznych³ (Kysztymowa 2013).

88

Pograniczność omawianych badań potwierdza fakt, że komunikologia na tym etapie unaukowienia, mając zdefiniowane – choć stale poszerzane – problematykę i zakres badań, nadal łączy teorie oraz metodologię z różnych dziedzin. Opisując kłamstwo z perspektywy filologicznej, komunikolodzy sięgają po osiągnięcia psychologii, nauk socjologicznych i dydaktyki (Grzelak 2019). Prezentując język płci, istotne jest zbudowanie kontekstu społecznego i kulturowego, odwołanie się do psychologii i historii (Karwatowska, Szpyra-Kozłowska 2005). Omawiając efektywność oraz etyczność komunikacji interpersonalnej, wykorzystywane są: teoria wzajemności, teoria penetracji społecznej Irvina Altmanna i Dalmasa Taylora, teoria symbolicznego interakcjonizmu Georga Herberta Meada, teoria interpersonalnego oszustwa Davida Bullera, które sformułowali psycholodzy i socjolodzy (zob. Griffin 2003). Analizując współczesne techniki komunikowania, odchodzimy powoli od wzorca aktu mowy Jacobsona,

porównawczych w zakresie literaturoznawstwa, teorii i historii kultury, teorii nauki, antropologii, badań nad sztuką, kinem, teatrem, muzyką, a także prace porównawcze w zakresie historii, studiów postkolonialnych, *gender*, pedagogiki, prawa, nowoczesnych mediów oraz związków pomiędzy humanistyką a dziedzinami przyrodniczymi. W tym kontekście często poruszane są tam zagadnienia dotyczące relacji interpersonalnych, np. tomy poświęcone „obcemu”.

³ Jest to sprzeczne z podziałem ministerialnym z 2018 roku, który sytuuje komunikację społeczną i naukę o mediach wśród nauk społecznych. Klasyfikacja ta nie uwzględnia perspektywy kulturowej komunikacji oraz faktu, że podstawowym narzędziem komunikacji społecznej jest język.

podstawowego dla filologii, uzupełniamy go lub zastępujemy wzorcem orkiestralnym Yvesa Winkina (Winkin 2007).

Ta wielość perspektyw badawczych sprawia, że nadal stawiane jest pytanie o to, czy komunikologię, która nie wypracowała jednoznacznego, kompletnego zasobu terminologicznego, wspólnego definiowania pojęć, pomimo uznania środowisk badawczych i wielości teorii, które w ramach głównego problemu powstają, można już nazwać nauką. Pozytywną próbą odpowiedzi na to pytanie jest opracowana przez Grażynę Habrajską i Aloszę Awdiejewa metodologia komunikatywizmu/gramatyki komunikacyjnej, uwzględniająca dominującą perspektywę językoznawczą, poszerzoną o zagadnienia z innych dyscyplin i dziedzin (Habrajska 2012, Awdiejew 2000)⁴.

Potwierdzić naukowość komunikologii można, obserwując kierunki rozwoju i tendencje badawcze w różnych dyscyplinach naukowych. Fundamentem komunikologii, tak jak w innych naukach, jest podstawowy problem badawczy: relacje interpersonalne i towarzyszący im intersemiotyczny kod, który łączy różne zagadnienia szczegółowe i perspektywy poznawcze z adekwatnymi metodami opisu i badań. W wyniku zróżnicowanych metodologicznie badań powstaje szereg teorii tworzących spójny obraz dawnych i współczesnych kontaktów międzyludzkich, strategii i technik komunikowania się.

W kontekście postawionego na wstępie pytania istotna wydaje się wątpliwość, czy uzasadnione jest oczekiwanie, by komunikologia, zgodnie z teorią nauki, wypracowała jeden system pojęć i własną monogeniczną metodologię; czy nie ograniczy to badań prowadzonych w XXI wieku, które coraz częściej przyjmują postać interdyscyplinarną. Przede wszystkim, czy takie zamknięcie komunikologii i jej sformalizowanie umożliwi badaczom opisanie i rozwiązanie współczesnych, skomplikowanych problemów z zakresu komunikacji interpersonalnej, czy nie ograniczy możliwości poznawczych.

89

2. Komunikologia – od multidyscyplinarności do transdyscyplinarności

Coraz większa złożoność analizowanych zagadnień, rozszerzający się zakres badań, szybkie tempo zmian cywilizacyjnych generujące nowe problemy badawcze – uzasadniają tezę, że zamykanie się w granicach

⁴ Zob. Awdiejew, Habrajska (2017).

tradycyjnych dyscyplin naukowych skutkuje wspomnianym wyżej ograniczeniem możliwości poznawczych⁵.

Wadliwość silnego rozproszenia danych dostrzeżono już w połowie XIX wieku, a sto lat później zintensyfikowano działania w celu zatrzymania tego procesu. Edward Osborne Wilson w latach dziewięćdziesiątych XX wieku uznał, że unifikacja wiedzy ze wszelkich dziedzin – od nauk przyrodniczych, ścisłych, poprzez nauki społeczne i ekonomiczne, aż do humanistyki i sztuk pięknych – jest wskazana (Wilson 2012). Jego idea konsiliencji nawiązuje do wcześniejszych spostrzeżeń Williama Whewella sformułowanych w połowie XIX wieku (Whewell 2014). Dla W. Whewella konsiliencja była zbiorem wiedzy, wspólnym wyjaśnieniem powstałym na podstawie teorii empirycznych z różnych dziedzin (*Koncepcja kształcenia...* 2022).

Multidyscyplinarność

Potrzebę jednoczenia wiedzy potwierdził wzrost liczby badań o charakterze multidyscyplinarnym. Multidyscyplinarność polega na indywidualnym, samodzielnym oglądzie danego problemu, zagadnienia przez wielu badaczy, przy zachowaniu metod i narzędzi stosowanych w ramach własnej dyscypliny naukowej. Powstające w zgodzie z tą ideą zespoły badawcze mają wspólny przedmiot badań oraz/lub problem badawczy, ich członkowie reprezentują jednak różne dyscypliny. Uzyskane przez nich wyniki badań pozwalają znaleźć odpowiedzi na sformułowane na wstępie pytania i problemy (*Koncepcja kształcenia...* 2022). Są to, jak twierdzi Jan Kozłowski (1996), specyficzne antologie dokonań naukowych. Minusem tak prowadzonych badań jest przerzucenie odpowiedzialności interpretacyjnej na odbiorcę, któremu niewystarczające kompetencje, choćby w zakresie kodu i metodologii poszczególnych dyscyplin, utrudniają interpretację oraz weryfikację treści, dlatego E.O. Wilson poszedł o krok dalej – uznał, że konieczne jest stworzenie hybrydycznych dziedzin wiedzy, które pozwolą rozszerzyć perspektywę badawczą, postulował wdrożenie badań interdyscyplinarnych (Wilson 2012).

Interdyscyplinarność

Według Małgorzaty Kity idea interdyscyplinarności opiera się na wymianie i łączeniu: pojęć, metod, danych, które przenikają do różnych dyscyplin (Kita 2012). Jest to proces bardzo trudny, dowodem

⁵ Spostrzeżenie pochodzi z *Koncepcji kształcenia na kierunku komunikacja europejska UAM* (2022), opracowanej przez: E. Grzelak, M. Jaegera, M. Ciesielskiego, M. Ducha.

konfrontacyjności takich badań jest współlistnienie w przestrzeni badawczej dwu odmiennych kierunków badań socjolingwistycznych, uwzględniających perspektywę lingwistyczną i socjologiczną. Choć dla obu metod badań i opisu wyznaczono wspólną problematykę i wspólny przedmiot, różniła je perspektywa oglądu, ujawniająca się w dominacji jednej z powyższych dyscyplin. W konsekwencji w wyniku procesu fuzji lingwistyki i socjologii powstały dwie odrębne interdyscyplinarne metodologie, które charakteryzowały się odmiennymi metodami badań i opisu oraz częściowo zasobem pojęć. W tym kontekście na uwagę i uznanie zasługuje monografia Stanisława Grabiasa *Język w zachowaniach społecznych*. Jest to praca, która stanowi pomost metodologiczny pomiędzy socjolingwistyką a socjologią języka; dowodzi, że wzajemne przenikanie się metod, pojęć oraz danych może być procesem efektywnym, w znacznym stopniu poszerzającym możliwości poznawcze odbiorcy (Grabias 2019).

Badania interdyscyplinarne, choć trudne i nie zawsze spójne, mają wiele zalet. Ich niekwestionowanym osiągnięciem, według Małgorzaty Kity, są nowe perspektywy poznawcze oraz głębszy i pełniejszy opis naukowy (Kita 2012).

Z tego powodu uzasadniona wydaje się teza, że odejście od strukturalizmu, usytuowanie języka w jego kontekście społecznym i kulturowym, stworzyło fundament dla rozwoju teorii etnolingwistycznych, socjolingwistycznych, a także z zakresu antropologii języka i filozofii języka. Pozwoliło zatem podnieść rangę tegoż języka jako narzędzia szeroko rozumianej komunikacji interpersonalnej, wygenerowało nowe rozwiązania metodologiczne, które stworzyły instrumentarium także dla badań komunikologicznych.

Transdyscyplinarność

Według Ryszarda Nycza interdyscyplinarność okazała się jednak niewystarczająca. Idea, że poprzez fuzję metod, danych i pojęć otrzymamy kompletny, zintegrowany opis, jest jego zdaniem utopią. Uważa on, że rezultatem interdyscyplinarnych poszukiwań nie jest zintegrowanie wyników poznania uzyskiwanych z różnych punktów widzenia, lecz pogłębianie się tendencji do rozproszenia. Stwierdzając, że

[...] Nowe słowniki pojęciowe rozmaitych współczesnych koncepcji teoretycznych są bowiem nie tylko nieprzekładalne nawzajem na siebie, lecz także niesprowadzalne do jakiegoś języka meta- czy interteoretycznego, który mógłby zintegrować aspektywe wyniki poznania. [...] (Nycz 2006: 29),

R. Nycz wskazuje podstawową barierę, utrudniającą efektywny dialog między lub ponad dyscyplinami. Kwestionując efektywność badań interdyscyplinarnych, przywołuje on ideę badań transdyscyplinowych:

[...] o wiele bardziej obiecującą perspektywę ukazują, jak się zdaje, badania nie inter-, lecz transdyscyplinarne: zmierzają one, z jednej strony, do identyfikacji powinowactw przedmiotowo-problemowych idących w poprzek (poniżej, powyżej) istniejących granic dyscyplinowych, z drugiej zaś – do uchwycenia historycznych procesów kształtowania i transformacji sztuk i nauk; procesów prowadzących współcześnie do powolnego wyłaniania się zarówno zarysów nowych dyscyplin, jak do stopniowej rekonfiguracji dyscyplinowych podziałów pola humanistycznej wiedzy (Nycz 2006: 30).

Anna Zeidler-Janiszewska podkreśla, że kontakty między poszczególnymi dziedzinami i dyscyplinami, definiowane w opracowaniach naukowych jako interdyscyplinarne, najczęściej obejmują wyłącznie sfery pogranicza, uwzględniają dominację jednej z dyscyplin, wyznaczając w ten sposób perspektywę oglądu (Zeidler-Janiszewska 2006). Jürgen Mittelstrass zwraca uwagę na konieczność odchodzenia od retoryki interdyscyplinarności i powolne zastępowanie jej bardziej rozwiniętą⁶ formą relacji między naukami – transdyscyplinarnością (Zeidler-Janiszewska 2006). W ujęciu obojga badaczy żadna z tych metod nie oznacza eliminacji dyscyplinarności – przeciwnie, wymaga jej wysokiego poziomu i pogłębionej specjalizacji, co jest zgodne ze wskazanymi na wstępie tendencjami badawczymi: „Transdyscyplinarność dotyczy, jak wskazuje na to prefiks *trans-*, tego, co jest zarazem między dyscyplinami, poprzez rozmaite dyscypliny i jednocześnie poza każdą z nich”⁷. Mittelstrass i Zeidler-Janiszewska uważają, że w przeciwieństwie do interdyscyplinarności, która jest sumą doświadczeń metodologicznych i nie modyfikuje pola badawczego włączonych w nią dyscyplin, transdyscyplinarność konstruuje problemy, które nie są możliwe do rozwiązania w obrębie żadnej z wybranych dyscyplin, dlatego jej celem jest nakreślenie nowego zakresu poznawczego, który na to pozwoli. Jest to szczególnie istotne dla nowych, dopiero konstytuujących się nauk, m.in. komunikologii.

⁶ Odpowiedniejsze byłoby określenie „odmienną” zamiast „bardziej rozwiniętą”, gdyż nieuzasadnione jest w tym przypadku wartościowanie.

⁷ Teza Basaraba Nicolescu przedstawiona przez Annę Zeidler-Janiszewską (2006: 11), cytowana też przez Małgorzatę Kitę (2012: 20).

Heterogeniczność badań komunikologicznych

M. Kita, pomimo dostrzeżenia walorów interdyscyplinarności zauważa, że przedstawione wyżej

trzy formuły łączenia wiedzy i wysiłków poznawczych bywają kwalifikowane, tak przez samych twórców tych idei, jak i ich krytyków, jako pozostające w sferze wyobrażeniowej i postulatycznej: konsiliencja to „marzenie jońskie”, interdyscyplinarność – utopia, transdyscyplinarność – projekt (Kita 2012: 15).

Jest to zbyt pesymistyczne spostrzeżenie, gdyż współcześni badacze coraz swobodniej wychodzą poza ściśle wyznaczone granice teoretyczno-metodologiczne danej dyscypliny naukowej w poszukiwaniu heterogenicznych metod badawczych, przekraczają także granice humanistyki i podążają w kierunku nauk społecznych, a nawet przyrodniczo-matematycznych. W naukach tradycyjnych, o wypracowanych i utrwalonych metodach badawczych, jest to proces mniej dynamiczny i trudniejszy niż w przypadku teorii dopiero konstytuujących się w przestrzeni naukowej; ich otwartość, płynność metodologiczna daje szansę na rozwinięcie badań zgodnych z ideą transdyscyplinarności.

Duży wkład w rozwój komunikologii, choć niedoceniany parametrycznie, mają multidyscyplinarne wieloautorskie monografie, w których poszczególne teksty, najczęściej interdyscyplinarne, opisują dany problem z perspektywy warunkowanej zakresem zainteresowań badacza. Choć dają one możliwość szerokiego oglądu, nadal podstawowymi barierami interpretacyjnymi dla potencjalnych odbiorców są odmiennność metodologiczna oraz powiązane z teoriami kody naukowe⁸.

Komunikolodzy sięgają po bardzo zróżnicowane rozwiązania metodologiczne, korzystają jednak z uniwersalnych, powszechnie akceptowanych i opisanych w literaturze przedmiotu wspólnych narzędzi badań: ankiet, wywiadów, analizy tekstologicznej, metody etnograficznej, obserwacji uczestniczącej, eksperymentu. Są to narzędzia technicznie transdyscyplinarne, choć kompetencje w zakresie ich wykorzystania się różnią, a ranga każdego z nich dla poszczególnych dyscyplin jest odmienna. Bardziej specyficzne od instrumentarium służącego zbieraniu materiału są techniki porządkowania danych, metody ich analizy i opisu – są one często nadal zakorzenione w danej dyscyplinie. O wyborze i randze tych narzędzi decydują:

⁸ Zob. *Postprawda jako zagrożenie...* (2018), *Edukacja – migracja...* (2016), *Przeobrażenia w języku...* (2010), *Oblicza Internetu* (2004).

- badacz (istotne jest to, jaką dyscyplinę nauki on reprezentuje, czyli jakie ma kompetencje);
- przedmiot badań (tu wybór metody dokonywany jest także w ramach własnej dyscypliny, czasem badacz przekracza jej granice, poszerzając opis kontekstu).

Przykłady rozszerzeń kontekstowych odnajdujemy w badaniach komunikologicznych, w których np. językoznawcy, analizując lingwistykę tekstu, sytuują wnioski w kontekście kulturowym, społecznym, geograficznym, coraz częściej przyrodniczym, np. badania z zakresu neurolingwistyki, komunikacji międzykulturowej, komunikacji interpokoleniowej/generacyjnej. Badania takie mogą mieć charakter inter- lub multidyscyplinarny. Tym, co w zdecydowany sposób utrudnia wyjście w opisie poza własną dyscyplinę i stworzenie platformy transdyscyplinarnej jest brak wspólnego aparatu pojęciowego, kodu, który pozwoli na porozumienie się na granicy dyscyplin. Rozwiązaniem najczęściej obecnie stosowanym jest definiowanie na potrzeby każdej publikacji używanych w danym tekście terminów (Dąbrowska 2004). Przykładem takich niedoborów są badania nad komunikacją kulturową, w których podobną problematykę poruszają antropolodzy, etnografowie, socjolodzy, kulturoznawcy, historycy, politolodzy, dydaktycy, a uniwersalizację teoretyczną w tym zakresie utrudniają nawet niewielkie różnice w użyciu terminów lub odmienne rozumienie podobnie brzmiących pojęć.

Pozostaje otwarte pytanie, czy możliwa jest eliminacja tych różnic i zbudowanie równorzędnego dialogu naukowego ponad granicami dyscyplin (*Koncepcja kształcenia...* 2022). Potwierdzają taką możliwość tak istotne dla badań komunikologicznych, szczególnie w zakresie relacji wspólnotowych, rozważania aksjologiczne. Dyskurs aksjologiczny zawsze miał charakter wieloaspektowy: kulturoznawczy – Roman Ingarden, fenomenologiczny – Max Scheler, ekonomiczny – Władysław Stróżewski, teologiczny – Józef Tischner, psychologiczny – Wolfgang Bilsky, filologiczny – Jadwiga Puzynina. Wychodząc od ingardenowskiego wartościowania wartości, poprzez modyfikację klas modalnych, aż po wskazanie nacechowania plus/minus, dyskusja na temat wartości toczyła się na granicy dyscyplin, wzajemnie się dopełniając. Jednak uznanie pojęcia za nazwę wartości oraz wprowadzenie opisu wartościowania poprzez interpretację mocnych i słabych konceptualizacji tego pojęcia, choć było metodologicznie słuszne, ponieważ pogłębiło analizę procesów aksjologicznych oraz poszerzyło przestrzeń poznawczą, równocześnie dało prymat teoriom etnolingwistycznym/kognitywistycznym i wymogło na późniejszych uczestnikach debaty poznanie tej perspektywy metodologicznej. Sytuacja ta dowiodła, że podstawowym problemem nie jest kod jako niezależne

instrumentarium, gdyż kod jest elementem identyfikacyjnym określonej metodologii. Problemem jest zróżnicowanie metodologiczne w ramach różnych dyscyplin – by zrozumieć opis, należy poznać wykorzystywaną metodologię wraz z obsługującym ją kodem (Grzelak 2013).

Brak wspólnego kodu naukowego doskwiera badaczom od dawna, odpowiedzią na to miała być semiotyka jako transdyscyplinarne narzędzie badania i opisu. Zgodnie z tą ideą wskazano w ramach szkoły tартuskiej pojęcia znaku i tekstu kultury. Perspektywa semiotyczna mogłaby posłużyć rozwojowi badań komunikologicznych jako platforma transdyscyplinarna, jednak w wielu naukach, które stanowią fundament poznawczy dla komunikologii jest, niestety, marginalizowana. Przydatność semiotologii w badaniach komunikologicznych dostrzegł m.in. Tomasz Goban-Klas. Zauważył on, że w wyniku rozwoju interdyscyplinarności i transdyscyplinarności znacząco wzrasta ranga spójnej interpretacji intersemiotycznej (Goban-Klas 2009). Właśnie w semiotyce, jako obszarze badawczo-metodologicznym, poszukiwałabym dziś spójnych rozwiązań metodologicznych dla współczesnej komunikologii.

3. Otwartość i kierunki rozwoju współczesnych badań komunikologicznych

95

We wcześniejszych rozważaniach podkreślałam, jak rozległa jest problematyka badań komunikologicznych, zróżnicowana ich perspektywa poznawcza oraz jak odmienny bywa opis tych samych problemów, warunkowany właśnie perspektywą oglądu. Można, analizując dotychczasowe kierunki badań oraz wyzwania społeczne, na które będzie musiała odpowiedzieć współczesna nauka, wyodrębnić kilka zagadnień, które już są lub niedługo się znajdą w kręgu zainteresowań komunikologów. Przedstawiony poniżej zestaw nie będzie kompletny, lecz będzie miał wyłącznie charakter sygnałny, pozwoli jednak wskazać zależności między zachodzącymi zmianami w otoczeniu, generowanymi przez te zmiany pytaniami i problemami a potencjalnymi możliwościami poznawczymi komunikologii.

Na rozwój badań w tym zakresie będą miały m.in. wpływ:

- pogłębiająca się rewolucja technologiczna w zakresie komunikacji interpersonalnej;
- kryzys klimatyczny, który wywoła masowe ruchy migracyjne i poszerzy kontakty interkulturowe;

- wzrost długości życia, atomizacja rodzin, w konsekwencji osłabienie relacji międzygeneracyjnych;
- globalizacja nauki i gospodarki;
- rewolucja wychowawczo-edukacyjna, która będzie wyzwaniem dla tradycyjnych systemów europejskich, w tym polskiego;
- pogłębiające się podziały społeczne, będące wynikiem agresywnej debaty publicznej;
- zmiany w zakresie informacji publicystycznej, mediów, systemowych przekazów informacyjnych.

Zmiany w zakresie systemowego informowania

Determinizm technologiczny w zakresie przekazów publicystycznych jest jednym z najczęściej poruszanych przez prasoznawców zagadnień. Proces ten generuje ważne z perspektywy komunikologicznej problemy i pytania. Istotnym zagadnieniem metodologicznym, które rozwiązała Maria Wojtak, jest opis gatunków w tradycyjnej prasie (Wojtak 2004), trwają jednak nadal badania nad nowymi gatunkami elektronicznych wypowiedzi prasowych (Wolny-Zmorzyński, Furman 2010). Analizowany jest zmieniający się przekaz telewizyjny, radiowy i prasowy⁹. Badacze zwracają także uwagę na intersemiotyczność tekstów publicystycznych (Kula 2006). W najbliższym czasie komunikolodzy skoncentrują się na różnicowaniu semiotycznym e-prasy i prasy tradycyjnej. Coraz częściej nie są to już te same przekazy, wykorzystujące odmienne nośniki. W redakcjach powstają odrębne zespoły: jedne tworzą teksty tradycyjne, zaś inne, dysponując bogatszymi środkami i technikami oddziaływania, opracowują informacje elektroniczne. Każdy z tych zespołów kieruje przekaz do zróżnicowanego generacyjnie i kompetencyjnie odbiorcy celowego¹⁰. W konsekwencji współcześni komunikolodzy poszukują odpowiedzi na pytania:

- w jaki sposób tradycyjna publicystyka transmitowana jest do sieci;
- jak zmieniła się funkcjonalność e-prasy;
- jak modyfikowane są tradycyjne gatunki prasowe;
- jakie nowe gatunki powstają;
- jak zmienia się struktura przekazu publicystycznego z chwilą przeniesienia go do Internetu.

⁹ Zob. Kula (2017), Sobczak (2018), Grzelka (2008).

¹⁰ Przykładem są zmiany w redakcji „Gazety Wyborczej”.

Nad tymi zagadnieniami pracują dziennikarze (Olszański 2006) oraz naukowcy (Bauer 2009). Istotne stają się pytania:

- czy prasa w tradycyjnym rozumieniu ze względów ekonomicznych i technologicznych przetrwa, czy odbiorcy odejdą od przekazów poszczególnych redakcji i ograniczą się wyłącznie do wybranych portali;
- w jakim stopniu przekaz prasowy dostosuje się do kompetencji poznawczych e-autochtonów;
- czy obraz zdominuje słowo.

Może ostatecznie uznamy, że najlepszym źródłem informacji są tzw. specjaliści z poszczególnych dziedzin: autorzy blogów, filmików, podcastów, uczestnicy debat społecznościowych, a może odejdziemy od tradycyjnych przekazów i zadowolimy się krótkimi informacjami na Twitterze. Procesy te są obecnie badane i opisywane.

Wielokulturowość współczesnej komunikacji

Równie dużym wyzwaniem będzie dla współczesnych komunikologów aktualizowanie badań na temat relacji inter- i międzykulturowych, wynikających z natężenia ruchów migracyjnych spowodowanych wojnami, konfliktami wewnętrznymi, kryzysem klimatycznym. Nadal aktualne jest przecież pytanie o funkcjonalność i etyczność polityk asymilacyjnej, integracyjnej i wielokulturowej (Grzelak 2016). W każdym z tych rozwiązań istotna jest rola języków społeczeństw dominujących i mniejszościowych, języków, w których utrwalone są pamięć społeczna, system aksjologiczny oraz inne czynniki tożsamościowe. Konieczne będzie przeanalizowanie w tym kontekście podstaw prawnych i ograniczeń legislacyjnych dla tego typu relacji interpersonalnych¹¹. Istotne będzie również zbadanie skuteczności dotychczasowych systemów edukacyjnych i ich zmodernizowanie. Mając na uwadze wynikające z tego problemy, potrzebni będą nie tylko badacze tych procesów – teoretycy, a także edukatorzy, posiadający wiedzę kulturową, kompetencje w zakresie technik i strategii komunikowania oraz dydaktyki wielokulturowej lub międzykulturowej¹². Odpowiedzią na to wyzwanie społeczne i poznawcze będą

¹¹ Zob. rozwiązania prawne dotyczące takich zagadnień, jak: mowa nienawiści, obraza uczuć religijnych, mobbing, molestowanie czy nękanie, a także legislacja dotycząca problemu kłamstwa.

¹² Obecnie problemem jest edukacja w klasach, do których trafiły dzieci uchodźców ukraińskich lub w klasach, w których uczą się dzieci romskie. Równie istotnym zagadnieniem w środowisku szkolnym jest edukacja na temat płciowości, przemocy oraz podnoszenie kompetencji w zakresie asertywności i dialogu.

badania nad edukacją integracyjną, opartą na fundamencie poszanowania kultury, w tym języków mniejszości i większości. Aktualizowana będzie także dotychczasowa wiedza na temat glottodydaktyki w zmieniającej się przestrzeni edukacyjnej.

Z powyższego wynika, że konieczna będzie modernizacja procesu edukacyjnego na wszystkich poziomach. Dydaktycy i metodycy opracują nowe techniki i zakresy nauczania. Ponadto istotne będzie uwzględnienie w tych zmianach modyfikacji relacji wewnątrzszkolnych i rówieśniczych. Komunikolodzy powinni dopracować i dostosować do zmieniającej się rzeczywistości strategię zarządzania konfliktem, m.in. techniki wdrażania postawy dialogu, asertywności, efektywnego prowadzenia sporów, budowania partnerskich relacji w szkolnej przestrzeni realnej i wirtualnej. Problem komunikacji w szkole nie dotyczy wyłącznie uczniów i nauczycieli, obejmuje też rodziców, opiekunów oraz szeroko rozumiane środowisko zewnętrzne. Pytania będą się mnożyć pod wpływem determinizmu technologicznego edukacji. W wyniku rewolucji technologicznej kontaktów interpersonalnych i w kontekście różnorodności kulturowej w szkołach ważne będzie wprowadzenie aktualnych, pozyskanych w trakcie najnowszych badań: wiedzy, kompetencji i umiejętności z zakresu komunikacji na wszystkich kierunkach kształcących potencjalnych nauczycieli.

98 Problem komunikacji międzykulturowej nie dotyczy wyłącznie kontaktów zróżnicowanych etnicznie i religijnie. Ważnym zagadnieniem, nadal prowokującym wiele pytań, są kontakty na granicy płci oraz współczesne rozumienie płci, konsekwencje społeczne i lingwistyczne tych zmian obyczajowych. Badania i dyskusje na ten temat trwają już od dłuższego czasu.

Rzadziej interesuje komunikologów problem ageizmu i adulytizmu, który dynamicznie się pogłębia. Konflikt między młodymi i starymi zawsze był motorem postępu i towarzyszył społeczeństwom od najdawniejszych czasów. Tempo zmian kulturalnych i społecznych na przełomie XX i XXI wieku spowodowało, że zaczął on odgrywać szczególną rolę. Atomizacja rodzin, a w konsekwencji osłabienie bliskich kontaktów międzygeneracyjnych, pogłębiły emocjonalnie ten spór. Długość życia wzrasta, społeczeństwa się starzeją, rosną też oczekiwania ekonomiczne młodych, którzy coraz chętniej obarczają minione pokolenia i ich błędne decyzje odpowiedzialnością za swoje niespełnione potrzeby. Starsi natomiast nie dostrzegają, że świat się zmienia i nie mogą oczekiwać, że ich potomkowie docenią to, co mają i nie będą tak „roszczeniowi”. Pogłębia ten konflikt także generacyjne rozumienie pojęcia „starość”, tak różnie profilowane przez starszych i młodych. Marginalizację starców wzmaga również rewolucja technologiczna. Analizując wypowiedzi młodych ludzi na portalach

społecznościowych, można zauważyć, jak są oni zaskoczeni ograniczonymi kompetencjami starców w zakresie komunikacji elektronicznej oraz nowych technologii¹³.

Ekolingwistyka

Procesy globalizacyjne dotykające wszystkich obszarów życia społecznego nie są zjawiskiem nowym. O wpływie innych języków i kultur na język i kulturę Polski powstało wiele opracowań. Dziś jednak wpływ ten nie ogranicza się wyłącznie do modyfikacji systemu i zasobów leksykalnych. Konsekwencją, na którą trzeba zwrócić uwagę, jest zanikanie niektórych odmian funkcjonalnych polszczyzny. Dotyczy to głównie języka naukowego oraz profesjonalnego. Konieczność publikowania w języku angielskim, choć zrozumiała ze względów pragmatycznych, jest zagrożeniem dla języków narodowych¹⁴. Proces ograniczania odmian funkcjonalnych potwierdzają też badania nad językiem pracowników korporacji IT, który dla użytkownika języka polskiego spoza branży jest niezrozumiały. Modyfikowany jest też (globalizowany) system komunikacji korporacyjnych. Z tych powodów wzrasta zainteresowanie badaniami z zakresu ekolingwistyki i ekomunikacji.

Ekolingwistyka bada procesy interferencyjne zachodzące wśród języków etnicznych, ich konsekwencje, stopień trwałości języków, a także wpływ tych procesów na tożsamość językową. W tym kontekście pojawiają się pytania o zanikanie języków (ang. *language death/language loss*), ich odradzanie oraz wypieranie. Ten ostatni proces przebiega bardzo dynamicznie – jedne języki wypierane są przez inne w miarę, jak użytkownicy języków mniejszościowych zaczynają się posługiwać językami dominującymi, które związane są z prestiżem lub profitami; tak jest coraz częściej w przypadku prezentacji badań naukowych. Zjawisko to nie musi dotyczyć całego języka etnicznego, lecz może obejmować tylko jedną ze wspólnot komunikacyjnych, zawsze jednak niesie zagrożenie dla bogactwa danego języka etnicznego oraz tożsamości jego użytkowników. Podjęto wiele działań zmierzających do ochrony języków w ich stanie naturalnym. Otwarte pozostaje pytanie, czy można zatrzymać mocno już zaawansowane procesy interferencyjne i czy nie zagrazi to efektywności współczesnej zglobalizowanej komunikacji interpersonalnej.

¹³ Problemem są niezrozumiałe dla starszego pokolenia polecenia wydawane przez maszyny, m.in. kasy elektroniczne, automaty biletowe; niejasne są (źle objaśniane) nowe formy płatności elektronicznej lub obsługa aplikacji.

¹⁴ Na problem ten zwróciła ostatnio uwagę Rada Języka Polskiego.

Rewolucja technologiczna

Największym jednak wyzwaniem dla obecnych i przyszłych badaczy relacji interpersonalnych, bez względu na reprezentowaną przez nich dziedzinę, jest rewolucja technologiczna współczesnej komunikacji. Na ten temat powstało wiele opracowań, prowadzi się wiele badań, lecz pytania i problemy wraz z rozwojem technologii się mnożą. Początkowo badacze zwracali uwagę na naruszanie norm językowych, wulgaryzację, nieetykietalność komunikacji elektronicznej. Następnie dostrzeżono, że odwrócił się kierunek oddziaływania – komunikacja elektroniczna przestała być odwzorowaniem komunikacji realnej, a zasady relacji elektronicznych zdominowały kontakty rzeczywiste. O silnym wpływie rewolucji technologicznej na procesy wychowawcze, edukacyjne, na relacje międzypokoleniowe oraz zmiany w zakresie informowania wspominałam wyżej. Coraz więcej uwagi badacze poświęcają problemowi narastającej agresji w relacjach wirtualnych i przenoszeniu jej do świata rzeczywistego. Przekraczanie granic stanowiących fundament etycznych relacji społecznych jest dziś akceptowane przez większość uczestników komunikacji. Tym, co aktualnie staje się jednym z ważniejszych problemów do rozwiązania jest postępująca dezinformacja, świadomie wykorzystywana jako efektywna strategia komunikacyjna, i towarzyszący temu procesowi brak kompetencji weryfikacyjnych, charakteryzujących członków e-społeczności. Komunikolodzy podejmują próby odpowiedzi na pytanie, jak zneutralizować lub wyeliminować te werbalne i niewerbalne formy aktywności społecznej, jak podnieść kompetencje w zakresie weryfikacji treści oraz odtworzyć zachowania negujące kłamstwo.

Wskazane wyżej wyzwania XXI wieku, jak zaznaczyłam na wstępie, są zaledwie fragmentem problemów badawczych z zakresu komunikologii. Ich zróżnicowanie pozwala prowadzić badania i opisywać ich wyniki z perspektywy: filologa, socjologa, politologa, psychologa, pedagoga, antropologa, kulturoznawcy lub prawnika. Formułowane są teorie lub opracowywane rozwiązania praktyczne, które uwzględniają analizę tekstologiczną przekazów oraz ich kontekst społeczno-kulturowy. Mając na uwadze złożoność współczesnych zagadnień komunikologicznych, można sformułować tezę, że każde ograniczenie się dziś i w przyszłości do jednej perspektywy oglądu, do badań monodyscyplinarnych, nie da pełnego obrazu powyższych problemów, nie pozwoli na udzielenie odpowiedzi na formułowane pytania, ograniczy epistemologizację, utrudni formułowanie teorii i ograniczy propozycje rozwiązań pragmatycznych.

4. Podsumowanie

Dziś w nauce, także w komunikologii, „można dostrzec dwie postawy badawcze, które choć sprzeczne, znalazły zastosowanie jako wzajemnie dopełniające się. Pierwsza tendencja to konsekwentne ograniczanie własnych badań do wyraźnie zdefiniowanej problematyki” (*Koncepcja kształcenia...* 2022) – dostrzec to można w dyscyplinach naukowych o wypracowanej tradycji metodologicznej, m.in. niektórych badaniach językoznawczych¹⁵. „Druga tendencja to analiza i opis danego zagadnienia, przekraczające granice dziedzin” (*Koncepcja kształcenia...* 2022). Na przykład w ramach onomastyki dociekania językoznawcze i literaturoznawcze pogłębiane są o analizy historyczne, geograficzne, socjologiczne, kulturoznawcze. Analizy te poszerzają kontekst omawianego zagadnienia w sposób wystarczający, ale ograniczony zainteresowaniami filologa, który wprowadza perspektywę dominującą. Dane onomastyczne są też przedmiotem badań oraz źródłem wiedzy dla geografów, biologów, kulturoznawców, historyków i archeologów. Każda z tych perspektyw powinna uwzględnić analizy etymologiczne językoznawców, jak również kontekst historyczny i kulturowy ononimu, gdyż w ten sposób w trakcie badań powstaje złożona sieć wzajemnych przekazów i zależności naukowych.

101

Tendencja ta obecna jest także w badaniach komunikologicznych, dotyczących języka polityki. Irena Kamińska-Szmaj sytuje pogłębioną analizę lingwistyczną w kontekście politologicznym, społecznym i historycznym, poprzez koncentrację uwagi na dyskursie. W ten sposób przekracza granice dyscyplin i nawiązuje do różnych dziedzin (Kamińska-Szmaj 1996, 2007). Nie jest to obecnie zachowanie odosobnione¹⁶. Podobny charakter mają najnowsze badania dotyczące komunikacji korporacyjnej, ekologii języka, komunikacji interkulturowej, dydaktyki komunikologicznej i glotodydaktyki. Trudno w ich przypadku ograniczyć się wyłącznie do badań lingwistycznych – by zrozumieć analizowane procesy, konieczne jest ich sytuowanie w kontekście społecznym, prawnym, historycznym i kulturoznawczym, ekonomicznym, dlatego komunikolodzy, przekraczają granice dyscyplin i dziedzin.

„Interdyscyplinarność jest dziś modą i koniecznością”¹⁷ – stwierdził parę lat temu Zbigniew Kloch (Kloch 2007). Obecnie jednak warto

¹⁵ W opisach systemu językowego teorii formułowane są w ramach wypracowanej przez lata spójnej metodologii, obudowanej zamkniętym zasobem pojęć naukowych.

¹⁶ Zob. Habrajska (2002), Grzelak (2015: 28–42), *Język, wartość, polityka...* (2006), *Język w Internecie. Antologia* (2016).

¹⁷ Zob. Kloch (2007).

postawić sobie inne pytanie: czy w przypadku komunikologii ciągle jeszcze koniecznością jest interdyscyplinarność, czy już transdyscyplinarność? Powrotu do dyscyplinarności bowiem współczesne badania nie potwierdzają. W ramach trwających od wielu lat debat na temat wyboru metody uprawiania tej nauki najczęściej pojawia się pytanie o możliwości, które dają taką otwartość oraz o wynikające z niej zagrożenia.

Przyjmując ostatecznie, że komunikologia to nauka o:

- szerokim, przekraczającym granice dyscyplin zakresie problematyki;

- bardzo zróżnicowanym opisie metodologicznym;
- w konsekwencji: o ciągle modyfikowanym kodzie;
- zagadnieniach wspólnych dla wielu aspektów życia społecznego;
- zróżnicowanych perspektywach badawczych,

mając też na uwadze bogactwo wiedzy, teorii i rozwijające się stale badania na temat relacji interpersonalnych, można stwierdzić, że komunikologia jest nauką, której otwartość jest jej walorem, wzbogaca możliwości poznawcze i pogłębia namnażane prawdy. Otwarty kierunek rozwoju komunikologii potwierdzają zmiany zachodzące od wielu lat na uniwersytetach amerykańskich i europejskich, gdzie obok tradycyjnych dyscyplin na wydziałach humanistycznych i nauk społecznych pojawiają się szkoły, centra i ośrodki wielodyscyplinarne, oferujące nowe programy studiów, obejmujące szeroką i zróżnicowaną problematykę komunikologiczną (Wawrzyczek 2010).

Powyższe rozważania, dotyczące stopnia unaukowienia komunikologii, konieczności przekraczania dziedzin i dyscyplin naukowych w procesach badawczych, a przez to możliwości łączenia różnych rozwiązań metodologicznych, pozwalają stwierdzić, że współczesne badania komunikologiczne, obejmujące coraz szerszy zakres problematyki, odzwierciedlającej dynamicznie zmieniające się relacje interpersonalne i techniki oraz strategie komunikowania się, są prowadzone w ramach nowoczesnej, otwartej nauki wpisanej w sieć zróżnicowanych perspektyw poznawczych. Komunikologia, wbrew obowiązującej dotychczas teorii nauki, nie wypracowując jednego systemu pojęć i własnej metodologii, przekraczając granice dyscyplin i dziedzin, otwiera swoim badaczom znacznie szersze możliwości poznawcze, odpowiadające na wyzwania współczesnego świata. Przez swoją złożoność problematyczną i rozległość zadań badawczych odzwierciedla tempo zachodzących przemian, sprawnie reaguje na nowe problemy i zjawiska.

Literatura

- Awdiejew A. (2000), *Komunikatywizm – nowe horyzonty badań nad językiem*, w: *Język a komunikacja 1*, red. G. Szpila, Wydawnictwo Tertium, Kraków, s. 15–23.
- Awdiejew A., Habrajska G. (2017), *Projekt zasad analizy wypowiedzi w dyskursie politycznym*, <http://www.etykaslowa.edu.pl/category/aktualnosci> (dostęp: 10.12.2017).
- Актуальні проблеми сучасної філології та культурології: постмодерністська парадигма. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної заочної Інтернет-конференції (2018), red. O.S. Poliszczuk, O.B. Kosowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Chmielnicki, Chmielnicki.
- Bauer Z. (2009), *Dziennikarstwo wobec nowych mediów. Historia, teoria, praktyka*, Univesitas, Kraków.
- Bytniewski P. (2013), *Dyskursy wiedzy. Michela Foucaulta archeologie nauk humanistycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Dąbrowska E. (2004), *Language, Mind and Brain. Some Psychological and Neurological Constraints on Theories of Grammar*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Edukacja – migracja. Edukacja międzykulturowa w kontekście kryzysu migracyjnego z perspektywy krajów V4* (2016), red. E. Kledzik, M. Praczyk, Media Rodzina, Poznań.
- Goban-Klas T. (2009), *Media i komunikowanie masowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grabias S. (2019), *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Griffin E. (2003), *Podstawy komunikacji społecznej*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Grzelak E. (2013), Czy istnieje uniwersalny system aksjologiczny? Rozważania filologa, w: *Studia Kaliskie*, red. R. Łapa, Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Kalisz, s. 17–29.
- Grzelak E. (2015), *Interpersonal relations in the new cyber-civilisation and their transfer into the real world*, w: *Массовые коммуникации: интеграция научных парадигм (критерии и методы оценки эффективности коммуникаций)*, red. I. Kysztymowa, A. Rohin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu w Irkucku, Irkuck, s. 28–42.
- Grzelak E. (2016), *Assimilation, integration, multiculturalism: An ethnolinguistic-communicological perspective*, w: *Jews in Eastern Europe: Ways of Assimilation*, ed. W. Szczerbiński, K. Kornacka-Sareło, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, s. 1–22.
- Grzelak E. (2019), *O prawdach w czasach postprawdy. Perspektywa komunikologiczna*, Wydawnictwo Rys, Poznań.
- Koncepcja kształcenia na kierunku komunikacja europejska UAM* (2022), <http://ike.amu.edu.pl/pracownicy/jakosc-kształcenia-3-2> (dostęp: 18.12.2022).
- Grzelka M. (2008), *Pytanie dziennikarskie. Pragmatyka i retoryka*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań.
- Habrajska G. (2002), *Strategie konwersacyjne w internetowych grupach dyskusyjnych*, w: *Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie Język a komunikacja 4*, red. Grzegorz Szpila, Wydawnictwo Tertium, Kraków, s. 161–173.
- Habrajska G. (2012), *Wybrane zagadnienia wprowadzające do nauki o komunikowaniu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jews in Eastern Europe: Ways of Assimilation* (2016), ed. W. Szczerbiński, K. Kornacka-Sareło, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.

- Język, wartość, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych* (2006), red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Język w Internecie. Antologia* (2016), red. M. Kita, I. Loewe, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Język w komunikacji* (2001), t. 1–3, red. G. Habrajska, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź.
- Kamińska-Szmaj I. (1996), *Slogan reklamowy – budowa składniowa*, „Poradnik Językowy”, nr 4, s. 13–22.
- Kamińska-Szmaj I. (2007), *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J. (2005), *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kita M. (2012), „Razem”: konsilienta, interdyscyplinarność, transdyscyplinarność, w: *Transdyscyplinarność badań nad komunikacją medialną*, t. 1: Stan wiedzy i postulaty badawcze, red. M. Kita, M. Ślawska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 11–30.
- Kloch Z. (2007), *Interdyscyplinarność w naukach społecznych i humanistycznych – możliwości i ograniczenia*, Seminarium Wydziału I Nauk Społecznych PAN oraz Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, <http://www.obta.uw.edu.pl/pl/node/61> (dostęp: 25.09.2010).
- Kozłowski J. (1996), *Narodziny i rozwój dyscyplin naukowych*, „Sprawy Nauki”, nr 1, s. 3–8; <http://kbn.icm.edu.pl/pub/kbn/sn/archiwum/9601/kozlow.html> (dostęp: 20.11.2021).
- Kula A. (2006), *Tekst i obraz jako czynniki kreujące rzeczywistość w fotoopowieściach*, w: *Język a kultura*, t. 18: *Wielokulturowość w języku*, red. A. Dąbrowska, A. Burzyńska-Kamieniecka, Wrocław, s. 85–92.
- Kula A. (2017), *Redundancja w mediach. Studium pragmatolingwistyczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Kysztymowa I. (2013), *Kreacja wizerunku osobowego. Podstawy psychosemiotyki Image’u*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań–Gniezno.
- Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie* (2002), red. G. Szpila, Wydawnictwo Tertium, Kraków.
- Nycz R. (2006), *Kulturowa natura, słaby profesjonalizm. Kilka uwag o przedmiocie poznania literackiego i statusie dyskursu literaturoznawczego*, w: *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Universitas, Kraków, s. 5–38.
- Oblicza Internetu* (2004), red. M. Sokołowski, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu, Elbląg.
- Ollivier B. (2010), *Nauki o komunikacji. Teoria i praktyka*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Olszański L. (2006), *Dziennikarstwo internetowe*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Kraków.
- Postprawda jako zagrożenie dla dyskursu publicznego* (2018), red. T.W. Grabowski, M. Lakomy, K. Oświecimski, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków.
- Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku* (2010), red. M. Karwatowska, A. Siwiec, Wydawnictwo Drukarnia Best Print, Chełm.
- Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 20 września 2018 roku w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz. U. 2018, poz. 1818.
- Sobczak B. (2018), *Retoryka telewizji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Wawrzyczek I. (2010), *Młode wino w starych bukłakach: badania anglistyczne w polskich strukturach akademickich XXI wieku*, w: *Przeobrażenia w kulturze i edukacji na przełomie*

- XX i XXI wieku, red. M. Karwatowska, A. Siwiec, Wydawnictwo Drukarnia Best Print, Chełm.
- Whewell W. (2014), *The Philosophy of the Inductive Sciences: Founded Upon Their History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wilson E.O. (2012), *Konsiliencja*, Zys i S-ka, Poznań.
- Winkin Y. (2007), *Antropologia komunikacji. Od teorii do badań terenowych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wojtak M. (2004), *Gatunki prasowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Wolny-Zmorzyński K., Furman W. (2010), *Internetowe gatunki dziennikarskie*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Kraków.
- Zeidler-Janiszewska A. (2006), *Visual Culture Studies czy antropologicznie zorientowana Bildwissenschaft? O kierunkach zwrotu ikonicznego w naukach o kulturze*, „Teksty Drugie”, nr 4, s. 9–29.